

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

ВІКТОР ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 130.2: 477

**ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РИТУАЛІВ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ)**

Спеціальність 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, доцент,
Титар Олена Володимирівна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
професор кафедри теорії культури і філософії науки.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор,
Загрійчук Іван Дмитрович,
Український державний університет залізничного
транспорту (м. Харків),
професор кафедри філософії та соціології;

кандидат філософських наук, доцент,
Пилипенко Світлана Григорівна,
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка,
доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського
спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін

Захист відбудеться «18» вересня 2019 р. о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.06 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 243.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий « » червня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. В. Подольська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена сучасною соціокультурною ситуацією, що потребує осмислення проблем українського національного буття та українських ритуалів з точки зору новітніх досягнень філософії, філософської та культурної антропології.

У наш час, коли все більше уваги приділяється інноваційній складові культури, роль ритуалів не виправдано зменшується, оскільки не завжди усвідомлюється динамічна природа ритуалів, повсякчасний стійкий зв'язок традицій та інновацій у культурі, аксіологічна складова ритуалу як міцного підґрунтя національних систем цінностей. Звичаї й ритуали завжди закріплюють і онтологізують надбання соціокультурного і особистого життя, стабілізують суспільні відносини, цементуючи те, що було досягнуто попередніми поколіннями протягом століть.

Актуальність теми зумовлена тією роллю, яку відіграє національна традиція для трансляції культурних цінностей, неоднозначністю оцінок ритуалу та традиційності у сучасній культурі – безсумнівної важливості ритуалу та необхідності його пристосування до сучасних соціокультурних реалій.

Ритуал в українській культурі досліджувався лише частково у сакральному просторі української культури. Водночас повсякденний простір та еволюція обрядової сфери української культури, роль у цьому сучасних ритуалів, привертала менше дослідницької уваги філософів, філософських антропологів, культурологів. Введення «перформативного повороту» та «культури присутності» до гуманітарних досліджень дозволяють розглядати ритуальну складову культури як одну з головних, як життєвизначальну у національному бутті.

Українська культура становить при цьому особливо важливий предмет дослідження, оскільки зберігає різні історико-культурні елементи, діахронічні аспекти функціонування ритуалів, має надзвичайно показову культурну еволюцію їх функціонування, при цьому залишається полісемантичною та культурно толерантною, здатною до культурного та міжкультурного діалогу. Збереження аксіологічного стрижня національної культури уможливорює існування ритуалу. При цьому проявляється здатність ритуалів адаптуватись до глобалізаційних тисків, їх здатність стати основою нової комунікації, оскільки вони спрямовані на внутрішньокультурне та міжкультурне порозуміння.

Літературу, яка становить базу дисертаційного дослідження, можна умовно розділити за кількома напрямками.

Ритуалу та особливостям її функціонування присвячено багато ґрунтовних академічних досліджень. Вперше проблематика наукового визначення та дослідження ритуалу виникає у філософсько-антропологічних та культурно-антропологічних роботах першої половини ХХ ст. Серед них у першу чергу слід назвати праці Б. Малиновського, А. Радкліфф-Брауна, Е. Дюркгейма, М. Мосса, Ф. Боаса, М. Мід, Р. Бенедикт, О. Лосева, О. Фрейденберг, М. Еліаде.

Обґрунтування важливості ритуальної сторони культури, визначення індивідуальної та соціокультурної складової ритуалу представлено у психоаналізі (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм, Ж. Лакан, Ж. Бодрійяр, Ф. Хсю, Г. Грабович,

С. Павличко). Дуже важливими напрямками у дослідженні ритуалів з середини ХХ ст. стають структуралізм та постструктуралізм (К. Леві-Стросс, Р. Барт, М. Енафф, М. Дуглас, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Ліотар, Ю. Лотман, Б. Успенський).

З сучасних робіт, що звертаються до теми ритуалу й традиції і пов'язані з темою нашого дослідження, потрібно відмітити праці таких авторів як Т. Андрущенко, О. Байбурин, Е. Маркарян, Р. Раппапорт, В. Тернер, Е. Тернер, В. Топоров. Символіку традиції, ритуалу та роль символізації у функціонуванні культури досліджували І. Нечуй-Левицький, М. Костомаров, М. Сумцов, Е. Кассіер, К. Леві-Строс, Ю. Лотман, Ю. Степанов, О. Кісь, К. Богданов, І. Загрійчук, С. Кримський, М. Гримич, С. Пилипенко, О. Титар та У. Хархаліс.

Різні підходи до ритуалу окреслені у працях з філософії культури та історії культури М. Бахтіна, Л. Баткіна, М. Блока, В. Борисенко, Ф. Броделя, Г. Булашева, Ф. Вовка, Г. Гегеля, Я. Голосовкера, В. Горського, М. Грекової, С. Грофа, А. Гуревича, А. Єрмоленка, І. Ігнатенко, І. Казимир, Ж. Ле Гоффа, Д. Ліхачьова, Є. Мелетинського, Ф. Ніцше, І. Огієнка, М. Поповича, Б. Рибаківа, Е. Сепіра, Б. Уорфа, Дж. Фрезера, К. Ясперса. Значний методологічний інтерес становлять праці з природи ритуалу як жертвопринесення Р. Жирара, інтерпретації ритуальної дії у С. Аверінцева, Ж. Бодрійяра, К. Гірца, М. Грушевського, О. Лосева, О. Потебні та Й. Хейзінги.

Окремо слід відмітити праці тих теоретиків, що виділяють та досліджують «перформативний поворот» (П. Бьорк, А. Вежбицька, К. Гірц, Г. Гумбрехт), а також праці з герменевтики культури (Г. Гадамер, П. Рікер), соціокультурного конструювання ритуалів (Л. Альтюссер, П. Бергер, Т. Лукман, Х. Бхабха, Б. Латур, Е. Хобсбаум). Дослідженню традиції та ритуалів як факторам розвитку глобального світу присвячені роботи філософів глобалізму (У. Бек, І. Валлерстайн, З. Бауман, Е. Гідденс, Е. Геллнер), культурних антропологів, етологів (К. Лоренц, М. Енафф, Ф. Вааль, М. Бутовська), філософів культури (С. Жижек, Е. Тернер, К. Хюбнер).

Аналіз публікацій дозволяє зробити висновок, що хоча окремі складові теми мають своє висвітлення у науковій літературі, проте спеціального комплексного дослідження українських ритуалів у філософсько-антропологічному ракурсі не проводилось.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної наукової теми кафедри теорії культури і філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Трансдисциплінарні дослідження в науці і культурі» (державний реєстраційний номер 0115 U001701).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є філософсько-антропологічний аналіз ритуалу у символічному просторі сучасної української культури.

Досягнення цієї мети вимагає вирішення низки наступних дослідницьких завдань:

- уточнити поняття ритуалу та обряду;
- проаналізувати значення ритуалів для сучасного стану української культури, значення культурного конструктивізму, есенціалізму та інструменталізму у теоріях ритуалу;

- уточнити культурно-антропологічні та філософсько-антропологічні методики дослідження ритуалів в контексті «перформативного повороту»;
- провести визначення основних ритуалів української культури, з'ясувати філософсько-антропологічні принципи типологізування;
- охарактеризувати «природну» та «культурну» складову ритуалів української культури;
- виявити основні смислові образи і символи в українській культурній картині світу, їх реалізацію в ритуалах, дослідити символіку природного та соціокультурного в українській традиції
- виявити значення міжкультурного діалогу для сучасної української культури.

Об'єктом дослідження є ритуали української культури.

Предмет дослідження – філософсько-антропологічні характеристики, символіка, структура та функції ритуалів в українській культурі

Методи дослідження. Методологічна програма дослідження має комплексний міждисциплінарний характер, поєднуючи основні стратегії герменевтики, психоаналітичної і культурної антропології, філософської антропології та принципи системного та структурно-функціонального аналізу. Для вирішення поставлених завдань в дисертації використовуються такі методи дослідження: герменевтичний (для аналізу ритуалів в українській культурі та української культури в цілому); структурно-функціональний (для дослідження структури та еволюції ритуалів в українській культурі); семіотичний метод (для аналізу ритуалів переходу та весільного обряду, а також для визначення семантики сакрального (храм) та профанного (площа, корчма) простору; метод психоаналітичної антропології (для аналізу сучасного стану соціокультурної ситуації).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в постановці та авторському розв'язанні важливої проблеми ритуалу як основи української національної культури та ідентичності, розробці концепту взаємодії людини і ритуалу, зв'язку традиції, духовності та національної культури, де сукупність ритуалів виступає як певна цілісність, що зберігає свій етноміфологічний комплекс цінностей в умовах сучасної масової культури.

Наукова новизна отриманих результатів розкривається у таких положеннях:

вперше:

- на підставі методологічних настанов психоаналітичної антропології, міфопоетики, генетичного аналізу, ініціаційної та феноменологічної теорії ритуалу виділено і охарактеризовано філософсько-антропологічні принципи класифікації основних ритуалів української культури: принцип онтологізації землі та домівки, антеїзму (ритуали аграрного спрямування); принцип трансляції культурної спадщини через рівень «добре знайомого суспільства» (ритуали родини); принцип діалогу сучасного світу та світу предків (ритуали переходу); принцип сакралізації храму та місць зібрання громади (ритуали центру світу та храму); принцип культурного діалогу та «учнівства через традицію» (ритуали виховання);

- встановлені природні та культурні компоненти ритуалів української культури з точки зору «учнівства через традицію»: на відміну від природних компонентів ритуалів української культури, які є локальними, жорстко детермінованими, одиничними, недиференційованими, суперечливими, культурні компоненти стають

загальноприйнятими, незалежними символами, створюють мотиваційні чинники, специфікують (диференціюють) культурну ситуацію та допомагають уникненню змішуванню різних типів культур, уникають конфліктогенних чинників, передаються шляхом виховання та культурного наслідування;

- використовуючи метафору «паралаксного бачення» (С. Жижек) для пояснення сумісності традиційних культур і глобальної масової культури встановлено, що ритуал, який суміщає в собі природне і культурне, одиничне і масове, спонтанне і детерміноване, створює нейтральну точку дотичності між ними як місця взаємодії і діалогу цих тісно пов'язаних між собою культурних перспектив.

поглиблено розуміння:

- комунікативних функцій ритуалу та обряду: а) ритуали обов'язково передбачають наявність глибокого символічного сенсу всіх дій, хоча вирішальним є не семіотичний, а функціональний складник їх існування; в ритуалах уможливорюється різноманітне трактування їх символічної складової; для ритуалу є характерним його постійний зв'язок з нумінозним, підвищена емоційність; проведення ритуалу впливає на формування своєрідної позаієрархічної общини; б) комунікативні функції обряду мають більш нормативний, ніж у ритуалі, характер; багато символів обрядів культурно обумовлені, а не з'явилися в результаті несподіваної зустрічі з нумінозним; обряди менш афективні, емоційні, соціокультурно функціональні;

- культурно-антропологічних та філософсько-антропологічних методик дослідження ритуалів в контексті «перформативного повороту».

отримало подальший розвиток:

- основні смислові образи і символи в українській культурній картині світу, їх базова реалізація в ритуалах та святах (центр світу, світове дерево, земля-мати, зерно-життя, храм, корчма-шинок, свято як зустріч з предками, виховання як залучення до родини тощо);

- критика культурного есенціалізму та інструменталізму щодо ритуалів національних культур;

- філософсько-антропологічне узагальнення соціокультурного рівня «добре знайомого суспільства», яке тривалий час було представлене в українській культурі розширеною родиною, товариською спільнотою, завдяки чому українська традиційна культура зберігає високий адаптивний потенціал та здатність до модернізації;

- значення комунікативних та інтегративних функцій українських ритуалів для міжкультурного діалогу в просторі сучасної української культури початку ХХІ століття.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть бути використані для аналізу та експлікації фундаментальних філософських понять, дотичних до нього (традиція, архетип, влада, ідеологія, масова культура, міф, глобалізм), а також в навчальному процесі під час підготовки загальних та спеціальних курсів з філософії, культурної та філософської антропології, етнокультурології, культурології, в екскурсійній та науково-просвітницькій діяльності.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано автором самостійно. До дисертації включено матеріали статей автора, які опубліковані в

українських та зарубіжних виданнях, тези виступів автора на українських і міжнародних конференціях.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження та теоретичні положення дисертації пройшли апробацію на теоретичних семінарах кафедри теорії культури та філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; у доповідях на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема науково-методичних конференціях «Реалізація традиційних методів і пошук інновацій в процесі підготовки іноземних студентів у сучасному вищому навчальному закладі» (Харків, 2008), «Викладання мов у вищому навчальному закладі на сучасному етапі» (Харків, 2009, 2011, 2012), «Методологія і практика лінгвістичної підготовки іноземних студентів» (Харків, 2012), «Навчання іноземних студентів у вищій школі: традиції і перспективи» (Харків, 2013), XXV міжнародній науково-практичній конференції MicroCAD-2017 «Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я» (Харків, 2017).

Публікації. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження викладено в 12 публікаціях, з яких 5 наукових статей опубліковано у фахових виданнях України в галузі філософських наук (з них 1 наукова стаття входить до міжнародної наукометричної бази (Index Copernicus)), 2 статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях (з них 1 наукова стаття входить до міжнародної наукометричної бази (Index Copernicus)), 5 публікацій апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Мета дослідження, його завдання та методологічні засади визначили структуру роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 1 додатка. Обсяг загального тексту дисертації складає 211 сторінок (9,9 д.а.), з них основного тексту – 171 (8,3 д.а.). Список використаних джерел містить 247 позиції.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *«Вступі»* обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь розробленості проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення результатів роботи, наведені дані про публікації та перевірку результатів дослідження, вказано структуру і обсяг дисертації.

У *першому розділі «Ритуал у філософсько-антропологічних дослідженнях XX – XXI ст.»* аналізуються існуючі концептуальні підходи до ритуалу, традиції, обряду, а також проводиться обґрунтування методологічної бази та категоріального апарату дослідження, розглядаються культурні моделі та культурно-антропологічні практики функціонування ритуалів.

У підрозділі 1.1 *«Інтерпретація традиції та ритуалу у культурній антропології першої половини XX століття (крос-культурні дослідження, традиціоналізм, функціоналізм та структуралізм)»* всебічно розглядається поняття ритуалу як ключове для дослідження. Розгляд ритуалу виконується за трьома напрямками: перший – міфопоетичний, де ритуал розглядається як уточнення міфу; другий представлений функціоналізмом та кроскультурними дослідженнями; третій характеризується як традиціоналізм, коли ритуал вписується в існуючу традицію.

У підрозділі 1.2 *«Структуралістське та постструктуралістське вивчення*

ритуалу» розглядаються різні теорії структуралістського і постмодерністського напрямку в інтерпретації ритуалу. Особлива увага приділяється структуралістській концепції ритуалу К. Леві-Строса, інтерпретації її у працях М. Енаффа, їх ідеї набули подальшого розвитку у нашому дослідженні. М. Енафф наголошує, що структура передбачає смислове та емпіричне наповнення, складний зв'язок змісту та структури, інваріантний і динамічний водночас.

У підрозділі 1.3 *«Методологічні основи дослідження ритуалу в герменевтичній антропології»* визначені підходи герменевтичної антропології до традиції та ритуалу. Констатується, що повернення поняття традиції до сучасної наукової парадигми здійснюється завдяки «перформативному повороту» та працям К. Гірца. «Перформативний поворот» передбачає, що традиція і ритуал є динамічними формами культури, що надає можливість говорити у сучасній гуманітаристиці про ритуали не як про застигли форми, а як про різні способи ритуалізації. Нові теорії культури трактують ритуал як майстерність суспільного чи індивідуального виконання традиції. Визначено, що в українській культурі домінуючими є календарні ритуали, що можуть піддаватись перформативним трансформаціям.

У підрозділі 1.4 *«Психоаналіз та психоаналітична антропологія: синтетичне розуміння ритуалу»* розкрита та охарактеризована філософсько-антропологічна, психоаналітична та аксіологічна проблематика пізнання культурних ритуалів, синтетична природа ритуалу. Щодо української культури використана психоаналітична концепція Ф. Хсю, зокрема його поняття рівнів культури. На рівні «добре знайомого суспільства» людина сподівається і розраховує на коло так званих «значущих інших», яким давно, іноді з дитинства, довіряє, має близькі стосунки.

На основі методології Ф. Хсю побудована гіпотеза про проміжний тип української культури, орієнтованість її комунікативних практик як на західні, так і на східні зразки виховання. Доводиться, що найважливіший компонент виділеної Ф. Хсю семирівневої структури суспільної думки – «добре знайоме суспільство» має в українській культурі відношення до роду та родини.

У **другому розділі «Українська культура у філософсько-антропологічному вимірі: місце ритуалів»** за допомогою різних методичних прийомів проводиться філософсько-антропологічний аналіз українських ритуалів.

У підрозділі 2.1 *«Ритуал в українській культурі: методи функціоналістського аналізу»* ритуали аналізуються з точки зору застосування функціоналізму. Доводиться, що дослідження з точки зору психоаналізу ритуалів української культури говорить не тільки про їх значущість та глибинний характер, а й про те, що в вирішальні для життя нації моменти ці ритуали актуалізуються і надають онтологічний статус як життю суспільства, так і життю окремої родини. Набули подальшого розвитку концепції В. Тернера щодо формування комунітас, вільного характеру общини та ритуалу. Виснується, що ритуали української культури відображають загальну моральну та метафізичну проблематику існування людини: адаптування до соціуму, вироблення власної гідності, дотримання свободи дії.

У підрозділі 2.2 *«Ритуал як комунікація та антропологічний «умвельт»»* розглядаються різноманітні концепції навчання, наслідування, «умвельту», комунікативного коду в ритуалі та їх застосування щодо аналізу динаміки ритуалу.

Узагальнюються два основні наукові підходи до тлумачення терміну «традиція» як елементу культурної спадщини і комунікативного механізму. Доводиться, що головною особливістю людини, її «умвельтом», як антропологічної та антропоцентричної істоти, є здатність мислити поза власними межами сприйняття.

Підрозділ 2.3 *«Філософські виміри символіки українських ритуалів»* присвячено проблемам наслідування у слов'янських традиціях глибинної символіки української традиційної культури, що поєднує її з європейським культурним простором. Показано, що давня символіка української традиції побудована навколо кількох основних наріжних концептів та символічних полів – концептів священного сакрального простору та часу (світове дерево, храм), календарних змін, символів зооморфного світу (лебідь, лелека, корова, коза) та рослин (калина), священної події.

Найбільше сакральних уявлень в українській культурі було пов'язано з писанкарством, вишивкою та рушником. Обґрунтовується, що найважливіше значення в орнаментуванні рушника відігравав мотив «світового дерева», оскільки для української культури дуже важливо побудова символічного центру, а переважно землеробські уявлення роблять таким космічним центром «світове дерево». Показано, що мотив «берегині» говорить про давні матріархатні уявлення, ніжність, шанобливість до жінки як берегині вогнища, поселення.

У підрозділі 2.4 *«Семіотика ритуальної дії в українській культурі»* висвітлюються проблеми філософії української культури, особлива увага звертається на обряди переходу, весілля. Доводиться, що плуг та оранка мали особливе ритуальне значення: елементи ритуалу ставали символом начала, головного бога, покровителя. Показано, що ритуальний зміст «кликання плугу» треба пов'язувати з солярними міфологічними уявленнями, жертвою втілення (кенозису) сонця.

Показується, як в українській традиції відбувалось зближення родинних та аграрних ритуалів: бог-батько на небі мав дотримуватись законів гармонійного космосу, ці ж закони мала транслювати та виконувати людина у своїй родині, згода космічних сил – запорука згоди в родині – певна гарантія доброго врожаю та щасливого добробуту протягом року. При сучасних змінах та трансформаціях весільного ритуалу його аграрна складова та землеробська символіка залишаються більш стійкими.

У підрозділі 2.5 *«Космос української культури: місце людини в українській міфологічній картині світу»* здійснена спроба цілісної філософської характеристики космосу української культури через визначення його основних смислових домінант у порівнянні з домінантами інших національних культур.

Розглянуто центрування традиції біля своєрідних сакральних осей, роль головного сакрального центру в українській культурі виконував храм, християнська церква була центром життя всієї общини, пісні були засобом літургії – служіння Богу, пісня поєднувала зі світом предків та національних героїв. Шинок в українській культурі отримав таке значення через розповсюдження народної низової культури, вимивання української еліти в нові імперські центри, в такому разі він зберігав значення профанізованої грецької агори – місця зібрання общини.

У *третьому розділі «Комунікативний потенціал ритуалу в українському культурному просторі»* за допомогою герменевтичного, неоеволюціоністського, семантичного та міжкультурного аналізу здійснюється класифікація українських освітніх ритуалів та практик, пропонується розгляд ритуалів української культури як ефективної комунікативної стратегії як для наукового, так і освітнього планів. Останнє аналізується на прикладі навчання іноземних студентів у закладах вищої освіти України як обізнаних комунікативно ефективних особистостей.

У підрозділі 3.1 *«Еволюція української культури та місце ритуалу у сучасному українському соціокультурному світі»* надаються різні філософські тлумачення еволюції української культури. Виділяються три головні функції ритуалів – комунікації, контролю агресивності і формування консолідації. Пояснюється сутність та евристичний потенціал для дослідження ритуалів «паралаксного погляду» як створення комунікативних шляхів для непокінуваних парадигм, можливості використання однієї наукової мови для інших подій, що взаємно неперекладні. Поняття «паралаксу» дозволяє пояснити сумісність традиційних культур і глобального ринку, масової культури.

У підрозділі 3.2 *«Міфологічна та релігійна складова ритуалу»* автор наголошує, що міфологічна складова ритуалу може мати і значне культуротворче значення для сучасної культури, що протидіє механізмам нівеляції та деонтологізації, властивим споживацькій культурі. На основі концепції «актора» доводиться проблемність визначення поняття «особистості» у гуманітаристиці після перформативного повороту та розгляду соціуму як гри вільних асоціацій.

Для розуміння механізму ритуалу як частини мережі соціальних відношень застосовується поняття «олігоптон», що продовжує фукольдінський «паноптон»: доведено, що ритуали поєднують різні місця та часові проміжки, надаючи можливість бачення соціокультурної тканини через механізми соціального зв'язку, де «точковий» погляд забезпечує антропологічну конкретику огляду.

Ми продовжуємо традицію нової антропології, що займає симетричну позицію щодо Реального, позбавляючи його міфологічності. Продемонстровано, що теоретики філософської антропології тепер можуть застосовувати щодо ритуалу як біологічні, геологічні, так і механістичні метафори, кожний раз усвідомлюючи шляхи та межі цієї наукової метафоризації. Так, наприклад, проаналізовано поняття «винайдення традиції» (Е. Хобсбаум), що діє у межах конструктивістської парадигми.

У підрозділі 3.3 розглядається *«Значення ритуалів та традицій в українських освітніх практиках»*. У пункті 3.3.1 *«Трансформації міфу та ритуалу у сучасному українському споживацькому суспільстві: філософсько-антропологічні характеристики»* визначені основні здобутки та вади постмодерного споживацького суспільства, філософські наслідки споживацтва для функціонування ритуалів та національних традицій та механізми деміфологізації ритуалів. Визначено, що міфи можуть виступати як мотиватори повсякденної поведінки, так і основа підтримання певних моделей соціокультурної поведінки, сценаріїв ритуалізації. Докладно розглядається постмодерний міф про демонстративне споживання. Доводиться, що у сучасному суспільстві міф використовує механізми демонстрації, а ритуал – механізми щастя та спільної дії. На основі міметичної теорії

ритуалу показана спільна антропологічна складова ритуалів – відтворення міметичного бажання Іншого (міф і демонстрація переважно лише посилюють невдоволення культурою).

У пункті 3.3.2 *«Міжкультурна комунікація, традиція, ритуал – інтеграційний потенціал у навчанні іноземних студентів»* показано, що ритуал може розглядатись як певна моделююча структура свідомості людини, як ефективний механізм узгодження культурних патернів та моделей поведінки в міжкультурній комунікації при безумовному визнанні важливості механізмів діалогу. Деміфологізація ритуалів в такому значенні може бути ефективно використана в освітньо-професійній підготовці студентів, що продемонстровано нами на низці прикладів застосування новітніх освітніх методик у навчанні іноземних студентів в Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут».

ВИСНОВКИ

1. Проаналізовано українські ритуали, філософські теорії ритуалів, зміни в структурі української традиції під впливом глобалізації та масової культури, визначена специфіка функціонування ритуалів у сучасному українському культурному просторі.

З'ясовані філософсько-антропологічні характеристики, символіка, природні та культурні компоненти ритуалів української культури з точки зору «учнівства через традицію». На основі моделі паралаксу пояснюється суперечлива сутність ритуалу, що поєднує природний та соціокультурний компоненти, має конструктивістський та примордіалістський елементи. Ця модель дозволяє пояснити адаптивну силу (потенціал) ритуалу як до природних, екологічних, так і до соціокультурних змін. Модерн доводить протиріччя ритуалу до Великого Розлому, оптика модерну навмисно загострює протиріччя ритуалу, новації та традиції. Доводиться, що лише поєднання елементів ритуалу у певну цілісну модель дозволяє новій антропології постмодерну говорити про ритуал як актуальну дійсну цілісність.

Визначено, що така нова антропологія розглядає ритуал не як епізодичне чи екзотичне явище, а як складну суттєву тканину будь-якої етнічної, національної культури. Виконуючи настанови нової філософської антропології, ми виснуємо, що ритуали української культури мають розглядатись на всіх можливих рівнях – від функцій економіки до застосування символічного коду при ритуальній дії чи звичайній поведінці (стереотипи, психологічні патерни поведінки тощо).

2. Використані теоретичні моделі актанта, актора та олігоптика, що дозволяють прослідкувати вузлові моменти комунікацій при ритуальній дії. Ритуали аграрного (хліборобського) та родинного (родового) спрямування в українській культурі нами визначені як вузлові моменти такої екзистенціальної «глибинної» комунікації. Проведено класифікацію основних ритуалів української культури, з'ясовані філософсько-антропологічні принципи таких можливих класифікацій (психоаналітична антропологія, функціоналізм, міфопоетика, генетичний аналіз, феноменологія). При виробленні типології ритуалів української культури найбільш важливе значення будуть відігравати наступні групи ритуалів: ритуали аграрного спрямування; ритуали родини; ритуали переходу; ритуали центру світу та храму; ритуали виховання. З'ясоване значення міжкультурного діалогу для сучасної

української культури початку XXI століття та включеність традиційного обрядового комплексу у загальні ментальні установки українців.

3. Традиція як культурна спадщина може ефективно підтримувати себе, коли одночасно виконує функцію комунікації і дивергенції. Традиція підтримується як абстрагуючими принципами і технологіями, так і персоніфікуючими, одночасно з міфологізацією традицію відтворює героїзація, коли певні визначені принципи традиції втілюються у особистостях, національних героях. Стереотипи сприяють відтворенню традиції, взяті з певних національних культур, можуть функціонувати у глобалізованому світі як національно марковані. Поняття «паралаксу» дозволяє пояснити сумісність традиційних культур і глобального ринку. Діалектичний процес розвитку традиції включає як зникнення або трансформацію етнічних стереотипів, так і розповсюдження нових міфів у локальних традиціях.

З точки зору нашого дослідження ритуал має такі філософсько-антропологічні характеристики: 1) ритуали насамперед мають інтеграційний комунікативний потенціал; 2) допускається більша соціокультурна гнучкість, різне трактування символічної складової; 3) ритуали обов'язково передбачають наявність глибокого символічного сенсу всіх дій, хоча вирішальним є не семіотичний, а функціональний складник їх існування; 4) ритуали передбачають відтворення міфічних архетипів; 5) присутня наявність постійного зв'язку ритуалу з нумінозним, підвищена емоційність ритуалу; 6) ритуали характеризуються створенням своєрідної общини, де діють закони рівноправності залучення до символічного світу, позаієрархічність.

Традиція спирається на багаторічне повторення різних ритуалів, її філософсько-антропологічні риси наступні: 1) традиція має більш однозначне трактування усіх дій ритуалу, коли стають розбіжними міфи та різні інтерпретації ритуалу, то найчастіше відбувається конкуренція різних традицій; 2) традиція має більш тривале існування, ніж ритуал, вона може складатись із кількох складників, виконувати ідеологічну функцію; 3) навіть коли ритуал виконує релігійну функцію, вона для ритуалу є похідною у порівнянні із комунікативною, в тому числі у випадку комунікації з трансцендентним світом; 4) традиція може перетворюватись на ряд правил виконання тих чи інших дій, де символічний бік ритуалу поступається нормативному, перформатив традиції наказовий, а не динамічний; 5) традиція менш афективна, ніж ритуал, для неї не потрібна постійна наявність нумінозного: символічно традиція живиться надією на нуміозне; 6) ієрархічність: традиція вибудовує різні ієрархії, насамперед соціокультурні та символічні; 7) традиція може конструюватись, ефективність такого конструювання залежить від того, як така традиція враховує наявні ритуали, міфологічні чинники.

4. Розкрито значення перформативного повороту для розуміння ритуалу та традиції як найглибших основ сучасної культури. «Перформативний» поворот передбачає, що традиція і ритуал – динамічні форми культури, можна говорити у сучасній гуманітаристиці не про ритуали як застигли форми, а про різні способи ритуалізації, в тому числі нами було введено і поняття «сценарії ритуалізації».

5. Досліджено символіку природного та соціокультурного в українській традиції, природні символи набувають певну мистецьку та соціокультурну символіку, обумовлену насамперед соціальною та міфологічною ієрархією. Показовими в цьому відношенні є образи птахів – вони не тільки поєднують

небесний та земний світ, сакральне та повсякденне, але й стають втіленням мистецтва (соловей), майстерної поезії (лебідь), свідомості та пильнування роду (журавель), материнства, любові до Батьківщини, сімейних цінностей (лелека). Це обумовлено як автентичною українською міфологією, основні образи якої складаються до X століття, так і культурними взаємодіями з античним та європейським світом. Доведено, що елемент вистави супроводжував весь календарно-обрядовий цикл, але особливе значення надавалось обрядам сівки та оранки, щедруванням на Новий рік, народженню дитини, весіллю, залученню юнацтва до громадського життя. Продемонстровано, що важливе значення у ритуалах відігравала вишивка і писанкарство, їх походження зафіксовано з IX ст. н.е., одночасно для сучасної української свідомості, в тому числі молоді, вони продовжують відігравати виключне значення як маркери ідентичності та символи онтологічної значущості світу української традиції.

6. На основі розгляду комунікативних практик в контексті української традиції можна сказати, що рівень «добре знайомого суспільства» довгий час в українській культурі був представлений розширеною родиною, товариською спільнотою, але не кланом, як в китайській культурі, чи корпорацією, як в японській культурі. Негативні наслідки мала радянська українська культура, коли відношення родини замінюються «єдиним радянським народом», руйнуються підвалини близькості у громаді, саме розуміння громадськості та товарищкості. Незважаючи на це українська традиційна культура зберігає високий адаптивний потенціал, здатність до модернізації та удосконалення. Взаємодія комунікативних практик традиційних культур і сучасної глобальної інтернаціональної культури передбачає вироблення образу власного «я», власної ідентичності через звернення до цінностей спочатку родини, а потім близьких за духом спільнот – фірми, церкви, університету, громади. Показано, що різні абстрактні чи релігійні сутності також включаються до цього кола розширеної родини, поколіннєвий чинник поступово розмиває поняття східних та західних традицій.

7. Сучасна українська культура заснована на декількох просторово-часових моделях, але сучасна «екранна» культура не відмінює міфологію центру, а поєднує декілька міфологічних центрів. В результаті дослідження можна стверджувати, що центром української культури є храм та місце зібрання громади (майдан) при профанації та розповсюдженні колоніальних стереотипів в українській культурі таким центром стає шинок. Особливе міфоструктуруюче та смислове значення відіграє пісня, що підтримує традицію в українській культурі, наближає людину до трансцендентного. Підбиваючи підсумки, ми наголошуємо, що у дисертаційній роботі позначено вузлові поняття та підходи дослідження проблеми ритуалу у національних та глобальних контекстах, філософсько-антропологічних розглядів ритуалів української культури, що є перспективними для подальшого розвитку сучасної вітчизняної філософсько-антропологічної та філософсько-культурологічної думки. Розгляд ритуалів як складних динамічних моделей, що задають аксіологічні та комунікативні параметри національної культури, дозволяє ефективно адаптуватись національним культурам до глобальних трансформацій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України:

1. Віктор І. В. Теорії міфу та ритуал центру в українській міфологічній картині світу: традиційність та новаційність ритуалу / І. В. Віктор // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». – Харків, 2013. – №1029-II – С. 222-228.
2. Віктор І. В. Традиция и традиционная культура как факторы развития глобального общества / І. В. Віктор // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». – Харків, 2017. – Вип. 56. – С. 30-34.
3. Віктор І. В. Український контекст традиції: адаптивні механізми комунікативних практик / І. В. Віктор // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». – Харків, 2017. – Вип. 57. – С. 144-150.
4. Віктор І. В. Філософські виміри символіки української традиції: символіка природного і соціокультурного в фольклорі / І. В. Віктор // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». – Харків, 2018. – Вип. 58. – С. 112-118.
5. Віктор І. В. Міф, традиція та ритуал у сучасному споживацькому суспільстві: філософсько-антропологічні характеристики / І. В. Віктор // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : Вид-во «Гілея», 2018. – Вип. 134(7). – С. 254-257 (Index Copernicus).

Статті, опубліковані у наукових спеціалізованих виданнях інших держав:

6. Віктор І. В. Значення «перформативного повороту» у філософських дослідженнях культури / І. В. Віктор // Evropské filozofické a historické diskurz. – 2018. – Svazek 4, vydání 2. – P.71-75 = European philosophical and historical discourse. – 2018. – Vol.4, issue 2. – P. 71-75. (Index Copernicus).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Віктор І. В. «Диалог культур» - основной принцип в преподавании социогуманитарных дисциплин / І. В. Віктор // Русский язык вне России. Проблемы функционирования и преподавания : Материалы VI межд. науч-практ. конф. 16-17 дек. 2011 г. – Харьков : ХНУСА, 2011. – С. 60-62.
8. Віктор І. В. Учет этнопсихологических особенностей китайских студентов в процессе адаптации / І. В. Віктор // Методологія та практика лінгвістичної підготовки іноземних студентів: збірн. матеріалів міжвуз. наук-практ. конф., 18 квітня 2012 р. / под ред. С. О. Краснікова, І. В. Запорожець. – Вип. 6. – Харків: ХНМУ, 2012. – С. 36-40.
9. Віктор І. В. Особенности преподавания общественных дисциплин в китайской аудитории / І. В. Віктор // Русский язык за пределами России : лингв. и социально-педагогические аспекты преподавания и изучения на Украине : Мат-ли VII міжнар. наук.-практ. конф., 14-15 грудня 2012 р. – Харків : ХНУБА, 2012. – С. 67-69.

10. Виктор И. В. Принципы создания учебного пособия «Основы социологии» для студентов-иностранцев / И. В. Виктор // Обучение иностранных студентов в высшей школе: традиции и перспективы : Междунар. науч.-метод. конф. 23-24 мая 2013 г. – Харьков : НТУ«ХПИ», 2013. – С. 154-158.

11. Виктор И. В. Общественные науки на факультете международного образования как потенциал формирования социокультурологических представлений о славянском менталитете / И. В. Виктор // Інформаційні технології : наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: тези доповідей XXV міжнарод. наук.-практ. конференції MicroCAD-2017, 17-19 травня 2017р. : У 4 ч. Ч. IV. – Харків : НТУ «ХПІ». – С. 355.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

12. Віктор І. В. Символизм традиции: традиция как коммуникация и антропологический «умвельт» / I.B. Віктор // American Journal of Education. – Chicago : The University of Chicago Press, 2017. – №4(2), August. Vol. 123. – P. 1043-1049.

АНОТАЦІЯ

Віктор І.В. Філософсько-антропологічний аналіз ритуалів (на матеріалі української культури). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2019.

Здійснено комплексне філософсько-антропологічне дослідження ритуалів на матеріалі української культури. Уперше проведено класифікацію основних ритуалів української культури на філософських засадах, виділені філософсько-антропологічні принципи та методики таких класифікацій (психоаналіз, міфопоетика, генетичний аналіз, феноменологія). З'ясовані природні та культурні компоненти ритуалів з точки зору «учнівства через традицію». На основі моделі паралаксу надано пояснення суперечливої сутності ритуалу, сумісності традиції і глобального ринку.

Показано значення міжкультурного діалогу та включення традиційного обрядового комплексу у загальні ментальні установки українців. Знайшло подальший розвиток виявлення основних символів в українській культурній картині світу, їх реалізація в ритуалах (світове дерево, земля-мати, зерно, храм, шинок, виховання). Розкрито значення традиції для сучасної української культури. Надано філософського узагальнення соціокультурному рівню «добре знайоме суспільство». На основі концепції Б. Латура доведено, що нова антропологія постмодерну визначає ритуал як актуальну дійсну цілісність. Продемонстровано, що українська традиційна культура зберігає здатність до модернізації та адаптації.

Ключові слова: герменевтика, ментальність, міжкультурний діалог, національна культура, перформативний поворот, постмодернізм, ритуал,

соціокультурне конструювання, суб'єкт, суспільна міфологія, традиція, філософія культури, філософська антропологія.

АННОТАЦИЯ

Виктор И.В. Философско-антропологический анализ ритуалов (на материале украинской культуры). – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.04 – философская антропология, философия культуры. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Министерство образования и науки, Харьков, 2019.

Осуществлено комплексное философско-антропологическое исследование ритуалов на материале украинской культуры. Впервые проведено классификацию основных ритуалов украинской культуры на философских основаниях, выделены философско-антропологические принципы и методики таких классификаций (психоанализ, мифопоэтика, генетический анализ, феноменология). Определены природные и культурные компоненты ритуалов с точки зрения «учения через традицию». На основе модели параллакса дано объяснение противоречивой сущности ритуала, совместимости традиции и глобального рынка.

Показано значение межкультурного диалога и включение традиционного обрядового комплекса в общие ментальные установки украинцев. Получило дальнейшее развитие определение основных символов в украинской культурной картине мира, их реализация в ритуалах (мировое дерево, земля-мать, зерно, храм, корчма, воспитание). Раскрыто значение традиции для современной украинской культуры. Осуществлено философское обобщение социально-культурного уровня «хорошо знакомое общество». На основе концепции Б. Латура доказано, что новая антропология постмодерна определяет ритуал как актуальную действительную целостность. Продемонстрировано, что украинская традиционная культура сохраняет способность к модернизации и адаптации.

Ключевые слова: герменевтика, ментальность, межкультурный диалог, национальная культура, перформативный поворот, постмодернизм, ритуал, социально-культурное конструирование, субъект, общественная мифология, традиция, философия культуры, философская антропология.

ABSTRACT

Victor I.V. Philosophical and anthropological analysis of rituals (on the material of Ukrainian culture). – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences by specialty 09.00.04 – Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture. – V. N. Karazin Kharkiv National University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The thesis is devoted to the complex of philosophical research of rituals on the material of Ukrainian culture. The aim is to investigate the ritual in contemporary Ukrainian society, the influence on myths and rituals of mass culture and its

mechanisms, philosophical and anthropological characteristics and changes of ritual in the symbolic space of Ukrainian postmodern culture.

For the first time: - the classification of the basic rituals of Ukrainian culture has been carried out, the philosophical and anthropological principles of such possible classifications have been clarified (psychoanalysis, psychoanalytic anthropology, mythopoetics, genetic analysis, initiation and phenomenological theory of ritual); - the natural and cultural components of the rituals of Ukrainian culture from the point of view of «apprenticeship through tradition» (F. Vaal) have been clarified; - the concept of «parallax» has been applied to explain the compatibility of traditional cultures and the global market, mass culture; - the significance of intercultural dialogue for the modern Ukrainian culture of the beginning of the XXI century and the inclusion of traditional ceremonial complex in general mental installations of Ukrainians has been clarified.

Clarified: - the concept of ritual and rite; - cultural-anthropological and philosophical-anthropological methods of rituals research in the context of «performative turn». Further development was found: - identification of the main semantic images and symbols in the Ukrainian cultural world picture, their basic realization in rituals and holidays (the center of the world, the world tree, the earth-mother, the grain-life, the temple, the tavern-tavern, the feast as meeting with the ancestors, education as involvement in a family, etc.); - disclosure of the importance of cultural heredity, traditions for the current state of Ukrainian culture, the place of ritual culture in it; - a philosophical generalization of the socio-cultural level of «well-known society», which for a long time was represented in the Ukrainian culture by an expanded family, a sociable community, and thus the Ukrainian traditional culture maintains a high adaptive potential, a capacity for modernization.

As a result of the study, the natural and cultural components of the rituals of Ukrainian culture from the point of view of «apprenticeship through tradition» (F. Vaal) are elucidated. One can oppose the notion of a myth as a construct and a simulacrum of the primordialist conception of a myth as a way of adapting to an environment that has not only natural roots, but also maintains a connection with nature, the life of the genus, and the ways in which the ethnos survive in one or another natural environment. An important result of the study is use of S. Zizek parallax model to explain the controversial nature of the ritual, which combines natural and socio-cultural components. Thanks to the application of Bruno Latour's model, the result of the study of the idea that Modernism proves the contradiction of the ritual to exacerbation, to the Great contradiction, and the combination of elements of the ritual in a certain holistic model allows the new postmodern anthropology to speak of ritual as actual integrity. Classification of the main rituals of Ukrainian culture has been made, the philosophical and anthropological principles of such possible classifications have been clarified (psychoanalysis, mythopoetics, genetic analysis, phenomenological theory of ritual).

In developing the typology of rites of Ukrainian culture, the following groups of rituals will play the most important role: - rituals of agrarian direction; - family rituals; - rituals of transition and ancestors (birth, death, wedding); - rituals of the center of the world and temple space; - rituals of upbringing and life trials

(initiations). Tradition as a cultural heritage can effectively support itself when simultaneously perform the function of communication and divergence. Tradition is supported as abstract principles and technologies, as well as personification, while traditionally reproduced by heroism, when certain definite principles of tradition are embodied in personalities, national heroes. Stereotypes contribute to the reproduction of traditions derived from certain national cultures, and stereotypes can function as nationally marketed in a globalized world. The concept of «parallax» can explain the compatibility of traditional cultures and the global market, mass culture. The dialectical process of the development of tradition includes the disappearance or transformation of cultural-specific (ethnic) stereotypes, as well as the spread of new myths in local traditions. A number of the ideas presented in the dissertation can contribute to further advancement in the explication of fundamental philosophical concepts (tradition, archetype, power, ideology, mass culture, myth, globalism).

Key words: hermeneutics, intercultural dialogue, mentality, national culture, performative turn, philosophical anthropology, philosophy of culture, postmodernism, ritual, social mythology, sociocultural design, subject, tradition.

Підписано до друку «___»_____ 2019 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк ризографічний.
Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Замовлення № ____

Надруковано з готового оригінал-макету у друкарні